

شناسایی حوزه‌های حدیثی؛ منابع و کلیدواژه‌ها

با تطبیق بر حوزه حدیثی هویزه

محمد جواد حسنی^۱

چکیده

شناسایی یک حوزه حدیثی، نیازمند گردآوری و تحلیل مطالب مختلفی مانند تاریخ عمومی و جغرافیای منطقه، شناسایی عالمان، آثار علمی و آرای تأثیرگذار ایشان است. برای تولید یک الگوی حدیث پژوهی مناسب با شرایط حال و آینده، آشنایی با ویژگی حوزه‌ها و مکاتب حدیثی گذشته، ضروری خواهد بود. با جمع‌آوری اطلاعات پراکنده از منابع موجود، می‌توان حوزه حدیثی «هویزه» را به‌عنوان یکی از مراکز حدیثی شیعی در دوران متأخر معرفی کرد. نقطه رشد و پویایی این جریان حدیثی در دوران حکومت سادات مشعشعی (۸۴۵-۱۱۷۶ق) بوده است. در این نوشتار، منابع و سرنخ‌های عمومی و اختصاصی برای این منظور ارائه شده تا پژوهشگران را در شناسایی حرکت علمی و حدیثی در هویزه یاری نماید.

واژگان کلیدی

کلام المهدی، مشعشعیان، هویزه، تاریخ خوزستان، حوزه‌ها و مکاتب حدیثی، تاریخ حدیث

۱. دانش پژوه سطح ۴ مرکز تخصصی شیعه‌شناسی حوزه علمی قم.

درآمد

حرکت حدیث‌پژوهی در حال حاضر و آینده به یک الگو و چشم‌انداز علمی نیاز خواهد داشت. یکی از راه‌های تدوین چنین الگویی، بهره‌گیری از تجربه به‌دست‌آمده از فعالیت حوزه‌های حدیثی گذشته است. شناسایی حوزه‌های غیرمشهور حدیثی، مقدمات پژوهشی مانند آشنایی با منابع مطالعاتی و واژگان کلیدی را می‌طلبد که جزو مقدمات ضروری برای پرداختن به یک حوزه حدیثی محسوب می‌شوند. این نوشتار می‌خواهد منابع و کلیدواژه‌هایی را معرفی کند که برای مطالعه حوزه حدیثی هویزه در سده‌های نهم تا دوازدهم^۲ قابل بهره‌برداری است. آشنایی با نوع منابع و کلیدواژه‌های معرفی شده در این مقاله، پژوهشگران را در شناسایی حوزه‌های حدیثی ناشناخته یاری خواهد کرد. حرکت علمی و حدیثی هویزه و موضوعات مرتبط با آن پیش از این در قالب پایان‌نامه^۳ سطح سه همین نویسنده مورد توجه قرار گرفته^۴ و در عرصه حوزه‌ها و مکاتب حدیثی، موضوع جدیدی محسوب می‌شود. پژوهش حاضر در سه بخش به معرفی منابع اختصاصی، عمومی و واژگان کلیدی مرتبط با حوزه هویزه می‌پردازد.

الف) منابع عمومی

اطلاعات مربوط به یک حوزه حدیثی را باید از منابع مختلف و گاه به‌ظاهر غیر مرتبط یافت. علاوه بر اسناد و کتاب‌هایی که به‌صورت مستقیم به موضوع هویزه پرداخته‌اند، برخی از اطلاعات را می‌توان در منابع عمومی‌تر جستجو کرد. در این بخش به منابع و پژوهش‌هایی اشاره می‌شود که به‌صورت عمومی، موضوعات تاریخی، جغرافیایی، تراجم و آثار علمی مسلمانان و یا شیعیان را مورد توجه قرار داده‌اند.^۴ تهیه کلیدواژه‌های دقیق و جستجوی رایانه‌ای، پژوهش در این منابع را تا حدی آسان‌تر می‌نماید. در ادامه برخی از این منابع معرفی می‌شود.

۲. منطقه هویزه در این دوران، مرکز حکومت یک از خاندان‌های شیعه به نام آل مشعشع بوده است. ن. کد مشعشعیان ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی.

۳. پایان‌نامه «حدیث شیعه در گستره حکومت مشعشعیان» به راهنمایی حجت الاسلام و المسلمین دکتر مهدی مهریزی و مشاوره استاد سید علی‌رضا حسینی شیرازی.

۴. منابع معرفی شده بر اساس تاریخ وفات نویسندگان تنظیم شده‌اند.

«معجم البلدان» اثر ابو عبدالله یاقوت حموی رومی بغدادی، عالم، فیلسوف و جغرافی‌دان قرن هفتم هجری قمری است. این کتاب به جغرافیای مناطق مختلف جهان پرداخته و در ضمن آن نکات ارزشمند دیگری وجود دارد که به شناخت جوامع و مردمان ساکن در هر منطقه کمک می‌کند. این کتاب به همراه آثار دیگری مانند «معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع» تألیف ابوعبید البکری (م ۴۷۳ق)، برای آشنایی با گستره و تاریخ جغرافیایی هویزه و مناطق مرتبط با آن اهمیت دارد. تفاوت در تاریخ تألیف این دو کتاب باعث شده تا اطلاعات متفاوتی از مناطق جغرافیایی گزارش شود.

«تاریخ غیائی» نوشته عبدالله بن فتح الله بغدادی (م پس از ۸۹۱ق) ملقب به غیاث است. این اثر جزو تاریخ‌های عمومی است که از خلقت حضرت آدم علیه‌السلام آغاز کرده و تا عصر نویسنده، ادامه دارد. هدف این تاریخ‌نگار، موضوع «ارض العراق» بوده اما به صورت حاشیه‌ای به مناطق دیگری مانند عراق عجم و سوریه نیز اشاره می‌کند. این کتاب دارای شش فصل بوده که فصل ششم به شرح حال سید محمد، مشهور به مشعشع اختصاص دارد. تنها نسخه خطی کتاب متعلق به کتابخانه موزه بغداد به شماره ۱۷۳۸ است. سوگ‌مندانه فصل ششم این نسخه از افتادگی اوراق رنج می‌برد؛ با این حال، در فصل پنجم (اخبار ترک و مغول) مطالبی درباره مشعشعیان یافت می‌شود.

«مجالس المؤمنین» از قاضی نور الله شوشتری (م ۱۰۱۹ق) است. وی در مجلس هشتم از کتابش به ذکر ملوک و سلاطین پرداخته که «جُند شانزدهم»^۵ آن به سادات مشعشع خوزستان اختصاص دارد. قاضی نور الله کتاب «تاریخ غیائی» را در اختیار داشته؛ اما روشن نیست که نسخه او دارای شش فصل بوده یا کمتر. با توجه به معاصرت و مجاورت قاضی نور الله با مشعشعیان، «مجالس المؤمنین» منبعی مستقل و ارزشمند در این موضوع به‌شمار می‌آید.

«امل الأمل فی علماء جبل عامل» نوشته شیخ محمد بن حسن معروف به حرّ عاملی (م ۱۱۰۴ق) است که به شرح حال دانشمندان شیعه می‌پردازد. تأکید کتاب بر معرفی عالمان منطقه جبل عامل لبنان بوده و بخش اول کتاب را به خود اختصاص داده است. بخش دوم به شناسایی عالمان پس از شیخ طوسی می‌پردازد. شیخ حرّ در کتاب خود از منابع شناخته‌شده‌ای مانند «فهرست شیخ منتجب

۵. ساختار کتاب متشکل از دوازده مجلس است. مجلس هشتم با عنوان «ذکر ملوک و سلاطین» به بخش‌هایی با عنوان جُند (لشکر) تقسیم شده و در هر جُند سلاطین دوره یا منطقه‌ای خاص که بر شیعیان فرمان‌روایی داشته‌اند، معرفی می‌شوند.

الدین»، «رجال ابن داوود» و «نقد الرجال» تفرشی بهره برده و شرح حال عالمان معاصر را به قلم خود، نوشته است. نیامدن نام برخی از عالمان، انگیزه محققان را برای تکمیل کتاب برانگیخته و سبب تدوین تعلیقات و تکمله‌های متعددی شده است. «تکملة امل الآمل» نوشته سید حسن صدر یکی از مهم‌ترین آثار مکمل امل الآمل به‌شمار می‌آید. مرحوم صدر در تکمله، نام برخی از عالمان از جمله تعدادی از عالمان مرتبط با هویزه را تدارک کرده است.

اجازات «بحار الانوار» که در جلد ۱۰۲ آمده، شامل تعداد قابل توجهی از اجازات ردّ و بدل شده میان عالمان شیعه است. این اجازه‌ها شامل اجازه اجتهاد، نقل روایت، نقل کتاب و ... می‌شود. اجازات، حاوی نکات ارزشمندی است که در ره‌گیری ارتباط حوزه‌های حدیثی و تأثیرگذاری آنها بر یکدیگر مفید خواهد بود. تعدادی از اجازات مرتبط با عالمان هویزه، خاندان مشعشعیان و آل ابی جامع نیز در این مجموعه دیده می‌شود.

«الانوار النعمانية فی معرفة النشأة الانسانية» نوشته سید نعمت الله جزایری (م ۱۱۲ق) است. نویسنده در تتمه کتاب به شرح احوال و حوادث زندگانی خود و استادانش می‌پردازد. از آنجا که محدث جزایری مدتی در هویزه و بعدها در شوشتر به فعالیت علمی پرداخته، مطالب وی برای شناسایی هویزه و عالمان آن سامان، مرجعی مهم و معتبر محسوب می‌شود.

«ریاض العلماء و حیاض الفضلاء» نوشته میرزا عبدالله افندی (م ۱۱۳۰ق) در ۱۰ جلد سامان یافته است. وی به شرح حال عالمان شیعه و سنی پرداخته و اثر خود را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرده است. نقل دیده‌ها و شنیده‌های او در شناخت عالمان و حرکت‌های علمی دوران حیات او اهمیت فراوان دارد. معاصرت او با دوران رشد و شکوفایی علم در هویزه، کتاب وی را به منبعی معتبر و مفید در شناسایی این حوزه حدیثی تبدیل کرده است.

منابع تاریخ عمومی و مکتوبات دیوانی هم گروه دیگری از نگاشته‌های قابل مراجعه است. تاریخ‌نویسان و گزارش‌گران تاریخی در هر دوره، مطالب مختلفی را گزارش می‌کنند. مطالعه این آثار برای آگاهی از وضعیت فکری و زندگانی مردمان آن عصر سودمند خواهد بود. به دلیل معاصرت مشعشعیان با دوران حکومت صفویان، مطالب قابل استفاده‌ای در کتاب‌های تاریخی این دوره و همچنین دست‌نوشته‌های کاتبان دربار، برجای مانده است. آثاری مانند «افضل التواریخ»، «تاریخ حبیب السیر»، «روضة الصّفویة»، «تاریخ عالم‌آرای عباسی» و «ریاض الفردوس» به تاریخ عمومی

این دوره پرداخته و حاوی نکات تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و ... هستند. البته در مواردی، جانب‌داری و همراهی نویسندگان این آثار با جریان حاکم در کیفیت گزارش حوادث تاریخی تأثیرگذار بوده که کار پژوهشگر را با مشکل روبه‌رو می‌کند.

«روضات الجنّات فی احوال العلماء و السّادات» نوشته سید محمد باقر خوانساری (م ۱۳۱۳ق) است که به شرح حال بزرگان و سادات به‌ویژه عالمان شیعه می‌پردازد. این کتاب بر اساس حروف الفبا در حروف اول و دوم نام افراد، تنظیم شده و غالباً ذیل عنوان هر شخص، نام، نسب و آثار وی آمده است. اشاره به نکات جغرافیایی و تبیین عقاید عالمان از ویژگی‌های این کتاب است. در جای‌جای این اثر می‌توان به اطلاعاتی از عالمان هویزی و فعالیتشان دست یافت.

«اعیان الشیعة» نگاشته سید محسن امین عاملی (م ۱۳۷۱ق) است که به شرح زندگی و احوال بزرگان شیعه می‌پردازد. مطالبی مانند معرفی عالمان، خاندان‌های علمی و آثار آنها، جغرافیای تشیع، دولت‌های شیعی، عقاید گروه‌های مختلف شیعه و ... در این کتاب وجود دارد که در شناسایی حوزه‌های حدیثی نیز کاربرد دارد. فرزند نویسنده، دکتر سید حسن امین نیز بر کتاب پدرش مستدرکی نوشته و نکات ارزشمندی را بر آن افزوده است.

«الدّریعة الی تصانیف الشیعة» دائرة المعارف کتاب‌شناسی شیعه محسوب می‌شود که در ۲۶ جلد توسط مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ق) نوشته شده است. در این کتاب، اطلاعات بیش از ۵۵۰۰۰ کتاب و نسخه خطی از آثار عالمان شیعه، در قالبی دسته‌بندی شده گرد آمده است. الدّریعة، به صورت الفبایی تنظیم شده و افزون بر معرفی نسخه‌های خطی و مطبوع، نکات فراوانی را درباره نویسندگان آثار دربر دارد. آقا بزرگ، بسیاری از کتابخانه‌های رسمی و غیررسمی را در کشورهای اسلامی جستجو کرده و نگاشته او برای شناسایی آثار پراکنده عالمان یک منطقه از جمله هویزه پرفایده خواهد بود.

«نایغة فقه و حدیث، سید نعمت الله جزایری» به شرح حال محدث جزایری پرداخته و توسط یکی از نوادگان ایشان به نام سید محمد جزایری نوشته شده است. کتاب‌های مربوط به محدث جزایری به دلیل معاصرت، مجاورت و حضور وی در هویزه برای شناسایی این حوزه کاربرد دارد و نکات بسیاری درباره عالمان و حاکمان هویزه در آن به چشم می‌خورد.

«فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه» توسط آقای علی صدراپی خویی در دوازده جلد گردآوری شده است. گستره نسخه‌های معرفی شده شامل کتابخانه‌های مهم ایران بوده و افزون بر معرفی نسخه‌های خطی حدیثی، آنها را به صورت موضوعی دسته‌بندی کرده است. با جستجوی نام کتاب و یا عنوان نویسنده می‌توان به برخی از منابع حدیثی هویزه که نسخه موجود دارند، دست یافت.^۶

«اطلس شیعه» کتابی در شناسایی جغرافیای شیعه است. این کتاب، زیر نظر آقای رسول جعفریان در سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران تهیه شده است. در این مجموعه، گستره سرزمینی حکومت مشعشعیان و سلسله حاکمان و والیان مشعشعی در قالب چند نقشه و نمودار به خوبی ترسیم شده است. همچنین اطلاعات مختصری از برخی عالمان هویزه در آن وجود دارد.

«موسوعة طبقات الفقهاء» توسط جمعی از محققان و نویسندگان مؤسسه امام صادق علیه السلام و زیر نظر آیت الله جعفر سبحانی تدوین شده است. این اثر به شرح حال نگاری فقیهان، بدون در نظر گرفتن مرزهای جغرافیایی، عقیدتی و ملیتی پرداخته و جلدهای تکمیل شده آن به مرور زمان منتشر می‌شود. از آنجا که بسیاری از محدثان گذشته از جمله برخی از محدثان هویزه، فقیه نیز بوده‌اند، می‌توان نام آنها را در این کتاب یافت. در واقع این اثر از تمام ویژگی‌های مثبت کتاب‌های طبقات پیش از خود بهره گرفته و بیشتر مطالب منابع گذشته را به صورت یکجا گرد آورده است.

ب) منابع اختصاصی

برخی از منابع، به طور اختصاصی به موضوعات مربوط به حوزه حدیثی هویزه پرداخته‌اند. مطالعه جامع این منابع، حتی بدون استفاده از کلیدواژه، گزاره‌های اطلاعاتی و تحلیلی را در اختیار پژوهشگر قرار خواهد داد. در ادامه به تعدادی از این منابع اشاره می‌شود.

«کلام المهدی» تنها اثر باقی مانده از مؤسس دولت مشعشعیان، سید محمد بن فلاح مشعشعی (۸۷۰ق) است. در این کتاب، مباحث مختلفی مانند اعتقادات مؤلف، فضیلت‌های اهل بیت

۶. مجموعه‌هایی مانند «دنا» و «فنخا» که به جمع‌آوری اطلاعات نسخ خطی در ایران پرداخته‌اند نیز برای این منظور مناسب هستند؛ اما با توجه به تعداد کم نسخه‌های خطی مربوط به هویزه در کتابخانه‌های ایران، اطلاعات زیادی در اختیار پژوهشگر قرار نمی‌دهند.

عليهم السلام، احكام و نکات تاريخی وجود دارد. نسخه خطی این اثر در گنجینه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۰۲۲۲۲ و نسخه ديگر آن با عنوان «رسم السلطان» در کتابخانه آيت الله مرعشی قم با شماره ۱۲۱۱ موجود است.^۷

«الذخيرة في العقبى في مودة ذوی القربى» رساله ای با موضوع فضایل ذریه پیامبر صلی الله علیه و آله است که در پایان به شرح حال سادات و والیان مشعشی می پردازد. این اثر، توسط سید شبر بن محمد بن ثنوان حویزی مشعشی از عالمان و سادات مشعشی، نوشته شده است. آقای سید مهدی رجایی، نسخه خط مؤلف را که افتادگی دارد، تصحیح و تحقیق کرده و به چاپ رسانده است.

«الرحلة المکیة» یا «تاریخ مشعشیان» نوشته سید علی خان بن سید عبدالله موسوی مشعشی از والیان هویزه است که در دو دوره ۱۱۱۲ق و ۱۱۲۷ق از سوی حکومت صفویه به ولایت هویزه منصوب شد. نکات تاریخی مهمی به خصوص درباره دوره والی گری مشعشیان در این اثر وجود دارد. مؤلف، گزارش های مربوط به تأسیس حکومت مشعشیان را از «تاریخ غیائی» نقل کرده و به این نقل قول تصریح می کند. پیش از این ذکر شد که فصل ششم از تاریخ غیائی مربوط به مشعشیان بوده و متأسفانه تنها نسخه خطی موجود، در فصل ششم افتادگی دارد؛ با این حال، به نظر می رسد نسخه کاملی از کتاب در اختیار سید علی خان مشعشی بوده است.

«تذکره شوشتر» نوشته سید عبدالله موسوی جزایری تستری (۱۱۷۳ق) نوه محدث شهیر سید نعمت الله جزایری است. مؤلف، به تاریخ، جغرافیا و رجال شوشتر می پردازد. شهر شوشتر در دوره های، جزو قلمرو حکومت مشعشیان بوده و با توجه به نزدیکی مکانی و ارتباطات اجتماعی، نکات ارزشمندی درباره عالمان و حاکمان هویزه از متون مربوط به شوشتر قابل برداشت است. همچنین شخص نویسنده، رفت و آمدهای فراوانی با عالمان و حاکمان هویزه داشته که در متون باقی مانده از وی مانند «الاجازة الکبيرة» منعکس شده است.

«الاجازة الکبيرة» متعلق به سید عبدالله موسوی جزایری تستری (۱۱۷۳ق) است. این اجازة مفصل، برای چهار نفر از عالمان هویزه، یعنی شیخ محمد بن کرم الله حویزی، شیخ ابراهیم بن

۷. همه آثاری که در این نوشتار معرفی شده اند به چاپ رسیده و اطلاعات نشر آنها در بخش «کتابنامه» این تحقیق موجود است و تنها سه کتاب «کلام المهدی»، «الرحلة المکیة» و «الیاقوت الازرق» به صورت نسخه خطی باقی مانده اند.

خواجه عبدالله بن کرم الله، شیخ ابراهیم بن شیخ عبدالله بن ناصر حویزی همیلی و شیخ محمد بن شیخ محمد مقیم بن شیخ درویش نوشته شده است. اجازه در جمادی الثانی ۱۱۶۸ ق صادر شده و سید عبدالله در انتهای رساله، ترجمه ۶۴ نفر از عالمان معاصر و استادان خود را ذکر می‌کند که بسیاری از آنها هویزی هستند. این کتاب با معرفی عالمان و محدثان هویزه و ذکر آثار علمی آنان نقش قابل توجهی در شناسایی این حوزه حدیثی دارد.

تحقیقات جدیدی نیز درباره تاریخ دولت مشعشعیان، عقاید و تفکرات آنها انجام شده که برخی از آنها عبارت‌اند از:

کتاب «تاریخ پانصد ساله خوزستان» توسط احمد کسروی در تحلیل تاریخ خوزستان نوشته شده است. کسروی به‌خاطر ورود متعصبانه به موضوع مردمان عرب‌زبان، سادات مشعشعی و به‌ویژه اعتقادات سید محمد بن فلاح مشعشعی، نتوانسته به نتایج مناسبی دست یابد. با این حال، اطلاعات قابل استفاده‌ای پیرامون تاریخ هویزه، اعتقادات و مباحث فرهنگی منطقه در این کتاب گردآوری شده است. همچنین نویسنده، بخشی از کتاب «کلام المهدی» نوشته سید محمد بن فلاح را به کتاب خود پیوست کرده است.

کتاب‌های «تاریخ المشعشعین و تراجم اعلامهم» و «مؤسس الدولة المشعشعیه و اعقابہ فی عربستان و خارجها» نوشته جاسم حسن شبر (۱۴۱۴ق) از منتسبان خاندان آل مشعشع است. وی در آثار خود به دفاع از عملکرد و عقاید سید محمد بن فلاح و سایر مشعشعیان می‌پردازد. در واقع نویسنده در پی پاسخ‌گویی به نظرات کسروی در کتاب «تاریخ پانصد ساله خوزستان» است که هر دو نفر از مسیر علمی خارج شده و به ایراد و پاسخ متعصبانه روی آورده‌اند.

اثری با عنوان «الیاقوت الازرق فی اعلام الحویزة و التورق» در موضوع تراجم عالمان هویزه و دورق توسط سید هادی بالیل موسوی شبری تدوین شده است. وی پس از تحقیق و پژوهش فراوان درباره عالمان، شاعران و ادیبان، نتیجه کار خود را در این کتاب منعکس می‌کند. شناخت محدثان و آثار علمی ایشان، یکی از ملاک‌های مهم در شناسایی یک حوزه حدیثی خواهد بود. این کتاب هنوز به چاپ نرسیده و ظاهراً پس از درگذشت مؤلف، مفقود شده؛ اما برخی مطالب آن در کتاب‌های دیگری مانند الذریعة منعکس شده است.

کتاب «الفکر الشیعی و النّزعات الصّوفیة» تألیف کامل مصطفی شیعی که توسط علی‌رضا ذکاوتی با عنوان «تشیّع و تصوف» ترجمه شده است. این اثر، بر روی عقاید سید محمد بن فلاح تمرکز دارد که در محضر اساتیدی همچون ابن فهد حلّی و حافظ رجب برسی تحصیل کرده و نویسنده، تفکرات صوفیانه ابن فلاح را متأثر از این اساتید می‌داند.

کتاب «تاریخ مشعشعیان» یا «اهل حق» نوشته سیاوش دلفانی که بر روی حرکت فرقه اهل حق در غرب ایران و ارتباط آنها با مشعشعیان تمرکز دارد. وی حاکمان مشعشعی را با استفاده از منابع اهل حق از بزرگان و اقطاب دانسته و ترویج تشیّع توسط مشعشعیان و امثال نوربخشیه، مرعشیان و سربداران را عامل استقرار تشیّع ایرانیان در زمان صفویان می‌داند. نویسنده، رویکرد مثبتی به مشعشعیان دارد و انتساب آنها به غلو را توطئه مخالفان تشیّع می‌شمرد.

کتاب «مشعشعیان، ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی» نوشته محمد علی رنجبر که در سال ۱۳۸۷ش اصلاح و برای دومین بار چاپ شد. نویسنده با بررسی کتاب «کلام المهدی» و قرائن تاریخی به دنبال ارائه ساختار فکری مستقلی از این دولت بوده است. این کتاب در شناخت موضوع مشعشعیان، دقیق و جامع بوده و برای شناسایی یک حوزه حدیثی بسیار ارزشمند است.

کتاب «پانصد سال تاریخ خوزستان» پژوهشی مستقل از عبدالنّبی قیم پیرامون تاریخ خوزستان است. هدف اصلی نویسنده در ابتدا، نقد کتاب «تاریخ پانصد ساله خوزستان» احمد کسروی بوده؛ اما پس از گردآوری اطلاعات بیشتر، رویکرد کتاب را به ارائه تاریخ خوزستان، ارتقا داده است. معرفی منابع تاریخی مرتبط با تاریخ خوزستان از نقاط قوت کتاب، محسوب شده و برای پژوهش‌های بیشتر در این موضوع، راهگشا خواهد بود.

بخشی از تحقیقات و پژوهش‌های جدید، در قالب مقالات علمی منتشر شده که برخی از آنها عبارت‌اند از:

«مباحث تاریخی؛ خاندان مشعشعی یا ذیل تاریخ مشعشعیان» نوشته جهانگیر قائم‌مقامی که در شماره ۱۹ مجله «یادگار» در سال ۱۳۲۵ش منتشر شد. نویسنده ناظر به کتاب کسروی با استفاده از تعدادی عکس از شهر قدیم هویزه و چند سند تاریخی به حوادث بعد از سال ۱۱۵۰ق می‌پردازد. این

تاریخ مصادف با حمله نادرشاه افشار به هویزه بود که بار دیگر مشعشعیان را تابع حکومت مرکزی ایران کرد.

«خوزستان و عربستان» نوشته سید محمد محیط طباطبایی که در شماره دوم نشریه «گوهر» در سال ۱۳۵۱ش چاپ شد. نویسنده، تلاش می‌کند اطلاق نام عربستان را بر مناطق غربی خوزستان و جنوب عراق، اثبات و آن را از مناطق تحت تسلط سعودی‌ها تمییز دهد.

«مشعشعیان» پژوهش مرتضی مدرسی چهاردهی که در شماره ۷۴ مجله «بررسی‌های تاریخی» به سال ۱۳۵۶ش منتشر شد. نویسنده با ۴۵ صفحه نگارش به بررسی تاریخی حکومت مشعشعیان پرداخته و به نکات دسته‌بندی شده‌ای اشاره می‌کند.

«نهضت مشعشعی و گذاری بر کلام المهدی» اثر علی‌رضا ذکاوتی که در شماره ۳۷ نشریه «معارف» به سال ۱۳۷۵ش به چاپ رسید. نویسنده، کتاب «الفکر الشیعی و النزعات الصوفیة» کامل مصطفی شبیبی را نیز ترجمه کرده و با موضوع مشعشعیان، آشنایی دارد. وی با توجه به کتاب «کلام المهدی» سید محمد بن فلاح، مؤسس دولت مشعشعیان، نگاهی تاریخی و اعتقادی به این حرکت داشته است.

«رهبری مشعشعیان؛ آغاز و فرجام فعالیت‌های سید محمد بن فلاح» نوشته محمد علی رنجبر در شماره چهارم نشریه «تاریخ اسلام» به سال ۱۳۷۹ش انتشار یافته است. این نوشتار بر روش و عقاید رهبر مشعشعیان تمرکز کرده و در سال ۱۳۸۲ش به‌عنوان بخشی از کتاب «مشعشعیان، ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی» منتشر شده است.

«اقدامات فرهنگی سید مطلب مشعشعی» تألیف عبدالنبی قیّم در شماره نوزدهم مجله «تاریخ اسلام» به سال ۱۳۸۳ش منتشر شد. نویسنده، ساخت مساجد و مدارس علمیه را توسط سید مطلب مشعشعی، یک حرکت فرهنگی دانسته و تأثیرات مثبت آن بر خاندان مشعشعی و شهر هویزه را به اختصار بررسی کرده است.

«تأثیر ادعای مهدویت در ایجاد دولت مشعشعیان» اثر مختار اصلانی در شماره سوم مجله «مشرق موعود» به سال ۱۳۸۶ش انتشار یافت. نویسنده، بیشتر ناظر به احوال سید محمد بن فلاح مشعشعی و تأثیر ادعای مهدویت در شکل‌گیری حکومت مشعشعیان، مباحثی را طرح می‌کند.

ج) کلیدواژه‌ها

استفاده از واژگان کلیدی و سرنخ‌ها، در صرفه‌جویی زمانی و سرعت‌بخشیدن به تحقیقات علمی مؤثر است. در تحقیقات توسعه‌ای که ادامه مطالعات پیشین محسوب می‌شود، کلیدواژه‌ها از پژوهش‌های قبلی استخراج می‌شود؛ اما در پژوهش‌های جدید باید کلیدواژه‌ها را طراحی کرد. برای یافتن و تولید واژگان کلیدی می‌توان از مطالعات اولیه کمک گرفت و واژگانی بسیط و مرکب تهیه کرد. در موضوع حوزه‌ها و مکاتب حدیثی به‌خاطر گستردگی محورهای موردبررسی، نیاز به طراحی کلیدواژه‌های بیشتری است. این سرنخ‌ها باید در یافتن فیش‌های جغرافیایی، حکومتی، عالمان و شخصیت‌ها، آثار حدیثی، جریان‌های تاریخی، فکری و اعتقادی مرتبط با حوزه موردنظر، پژوهشگر را یاری کند. البته هم‌زمان با فیش‌برداری، برخی واژگان جدید یافت می‌شود که آنها نیز در فهرست جست و جو قرار می‌گیرد.

با توجه به این‌که در سده‌های گذشته، زبان عربی، زبان علمی و رسمی مسلمانان بوده؛ برای تحقیق در موضوع حوزه‌ها و مکاتب حدیثی باید کلیدواژه‌های عربی طراحی شود.^۸ اگر پژوهش، درباره حوزه‌ای خارج از جغرافیای سرزمین‌های عربی باشد، طراحی کلیدواژه‌های متناسب با زبان آن منطقه مانند زبان فارسی، پرفایده خواهد بود. همچنین برای استفاده از محیط اینترنت و فضای مجازی، کلیدواژه‌های غیر عربی هم کاربرد دارد؛ چراکه مطالب و تحقیقات مربوط به آن منطقه با زبان مختص به آن در این فضا منتشر می‌شود.

امروزه افزون بر منابع مکتوب، منابع دیجیتالی نیز در اختیار پژوهشگران قرار دارد که جستجو در هر منبع، مهارت ویژه‌ای می‌خواهد. نرم‌افزارهای علوم اسلامی، تاریخی، جغرافیایی و ... به فیش‌برداری کمک می‌کند. البته همه منابع مکتوب به‌ویژه نسخ خطی و کتاب‌های اختصاصی و کم‌مراجعه به‌صورت دیجیتال عرضه نشده و پژوهشگر نیازمند جستجو در کتاب‌ها و نسخه‌های خطی نیز هست. تهیه و چاپ فهرست‌های مختلفی مانند فهرست کتاب‌ها و اعلام در پایان کتاب‌ها و چاپ‌های جدید برخی از کتاب‌ها، جستجوی کلیدواژه‌ای را در این کتاب‌ها ساده‌تر کرده است.

۸. لازم است در شیوه نگارش عربی واژگان دقت شود؛ چراکه در جستجوی برخی نرم‌افزارها دقت کافی صورت نگرفته و نتیجه مطلوب حاصل نمی‌شود.

در این پژوهش از نرم افزارهایی مانند تاریخ ایران و اسلام، تراجم، جامع الاحادیث ۳/۵، جغرافیای اسلام، فضای اینترنت و فهرست اعلام، کتاب‌ها، رجال و اماکن که در انتهای منابع پیش گفته قرار دارد، می‌توان بهره برد. در ادامه، برخی از کلیدواژه‌های فارسی و عربی که در تحقیق پیرامون حوزه حدیثی هویزه، قابل استفاده است، معرفی می‌شود.

۱. جغرافیایی

پس از تعیین بستر جغرافیایی حوزه مورد نظر، باید تمام مناطق مرتبط و یا زیرمجموعه آن بررسی شود. با توجه به اینکه در دوره حکومت مشعشعیان (۸۴۵-۱۱۷۶ق) شهر هویزه مرکز حکومت و فعالیت‌های سیاسی و علمی این منطقه محسوب می‌شود؛ لذا، این شهر و تمام مناطق زیرمجموعه آن به‌عنوان کلیدواژه، شناخته می‌شود؛ مانند حویزه، هویزه، دورق،^۹ فلاحیه،^{۱۰} جزایر، شوش، شوشتر، دزفول، نهر تیری، رود کارون، خلف‌آباد^{۱۱}. با جستجوی این کلمات در نرم افزارها، سایت‌ها و فهرست کتاب‌ها به‌خصوص کتاب‌های جغرافی، فیش‌ها و مطالب مختلفی پیرامون گستره سرزمینی هویزه به‌دست خواهد آمد.

۲. وقایع تاریخی

برخی وقایع تاریخی معاصر با دوران شکل‌گیری و حیات یک حوزه حدیثی می‌تواند تأثیرات مهمی در رشد و افول آن حوزه داشته باشد. برخی از این حوادث که هم‌زمان با پیدایش حرکت علمی و حدیثی در هویزه اتفاق افتاده عبارت‌اند از:
فتح هویزه، سقوط اصفهان، واقعه بصره،^{۱۳} شهادت شهید ثانی. حوادثی مانند شهادت شهید ثانی رحمة الله علیه که منجر به مهاجرت بسیاری از عالمان جبل‌عامل و شاگردان شهید ثانی به مناطق دیگری مانند عراق، ایران و هویزه شد برای پژوهشگر این عرصه، اهمیت بیشتری دارد. این‌گونه حوادث تاریخی تأثیرات مستقیمی در ایجاد و رشد حرکت‌های علمی دارد.

۹. نام و املاي «حویزه» در سال ۱۳۱۴ش، با تصویب هیأت وزیران وقت، به «هویزه» تبدیل شد. (ن. کز فرهنگ معین، ج ۴، ص ۳۳۱۵، ۱۳۷۱ش.)

۱۰. نام قدیمی این منطقه، سرق، دورک و سورک بوده که با مهاجرت بنی‌کعب در قرن دوازدهم به فلاحیه مشهور گشت و امروزه به شادگان تغییر نام یافته است.

۱۱. فلاحیه در سال ۱۳۰۴ش به شادگان تغییر نام داد.

۱۲. نام این شهر که به «خلفیه» هم مشهور بوده در سال ۱۳۵۵ش به رامشیر تغییر یافت. (فرهنگ معین، ج ۵، ص ۲۰۴)

۱۳. بصره در سال ۱۰۷۸ق به تصرف دولت عثمانی در آمد. (ن. کز نابغه فقه و حدیث، ص ۳۱)

۳. مکان‌های مهم شهری

در مطالعاتی که پیرامون یک حوزه حدیثی انجام می‌شود، نام برخی مکان‌ها مانند مساجد، مدارس و محل‌های تجمع انسانی، مورد توجه قرار می‌گیرد. برخی از کلیدواژه‌های مربوط به مکان‌های مهم در هویزه عبارت است از:

مدرسه ابراهیمیه، مدرسه هویزه، مدرسه دورق، کتابخانه شیخ احمد الاحسائی، قلعه محسنیه.^{۱۴} در بررسی جریان‌های حدیثی، نام مساجد، مدارس و کتابخانه‌هایی بیشتر جلب توجه می‌کند که جریان‌های علمی پیرامون آن رخ داده است.

۴. شخصیت‌ها و عالمان

شناخت شخصیت‌های علمی و حدیثی اثرگذار، یکی از محورهای مهم در شناخت یک حوزه حدیثی است. در بررسی حوزه هویزه نام عالمان و محدثانی مانند احمد بن فهد حلّی، سید نعمت الله جزایری، سید عبدالله جزایری، سید محمد بن فلاح المشعشی، سید علی خان المشعشی، سید خلف المشعشی، سید شبر محمد بن ثنّان، به چشم می‌خورد که جست و جوی این نام‌ها اطلاعات مختلفی به دست می‌دهد. همچنین عناوین الحویزی (حویزی)، حویزروی، الدورقی و المشعشی شایسته جست و جوست.

۵. خاندان‌ها و حکومت‌ها

آگاهی از دولت‌های حاکم بر جغرافیای حوزه حدیثی مورد نظر، اطلاعات مهمی را در اختیار پژوهشگران این عرصه قرار خواهد داد. همچنین شناخت اقوام و خاندان‌های علمی و غیر علمی تأثیرگذار در منطقه نیز اطلاعات بیشتری را در شناخت حوزه حدیثی به دست می‌دهد. حکومت‌ها و خاندان‌های مهم هویزه را با کلمات ذیل می‌توان جستجو کرد:

مشعشعیان، آل مشعشع، آل ابی جامع، سادات جزایری، کعبیان، جلابریان و تیموریان. گردآوری مطالبی پیرامون یک خاندان علمی مانند آل ابی جامع و بررسی ارتباطات علمی آنها با دیگران، سرنخ‌های ارزشمندی در کشف حرکت علمی در یک حوزه حدیثی ارائه خواهد داد.

۱۴. نام بخش جدیدی از شهر هویزه است که توسط سید محسن مشعشی (۸۷۰-۹۰۵) به این شهر افزوده شد.

۶. جریان‌های فکری

بسیاری از مطالب و فیش‌هایی که پیرامون موضوعات مختلف در یک حوزه حدیثی گردآوری می‌شود برای کشف تفکرات و گرایش‌های اعتقادی موجود در آن حوزه است. اهمیت این موضوع به خاطر تأثیراتی است که در نوع و روش حدیث‌پژوهی عالمان و محدثان یک منطقه دارد. در هویزه رد پای برخی از تفکرات مانند ادعای مهدویت، ادعای الوهیت، تصوف، غلو، تناسخ و اخباری‌گری به چشم می‌خورد. این موضوعات در مطالعات و فیش‌برداری‌ها شایسته توجه بوده و خوب است که در آثار برجای‌مانده از عالمان و محدثان هویزه، رهگیری و تطبیق شود.

نتیجه‌گیری

حرکت پویا و اثرگذار در عرصه حدیث، نیازمند تهیة الگوی حدیث‌پژوهی دقیق و جامع است. بهره‌گیری از تجربه حرکت علمی و حدیثی گذشته شیعه می‌تواند در تدوین این الگو به کار آید. برای شناسایی یک حوزه ناشناخته، گردآوری اطلاعاتی مانند تاریخ عمومی و جغرافیای منطقه، شناسایی عالمان، آثار علمی و آرای تأثیرگذار آنان ضروری است. پیش از پژوهش در یک حوزه حدیثی شایسته است که منابع عمومی و اختصاصی پیرامون موضوع، شناسایی شود. حوزه حدیثی هویزه یکی از حوزه‌های حدیثی شیعه در قرن‌های متأخر است. در این نوشتار حدود ۳۵ کتاب و مقاله به‌عنوان منبع عمومی و اختصاصی برای شناسایی این جریان حدیثی در منطقه خوزستان معرفی شد. منابع معرفی‌شده شامل کتاب‌های تاریخ عمومی، تاریخ اختصاصی منطقه، جغرافیا، تاریخ حکومت‌های شیعه، منابع تراجم و رجال، منابع کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی، اجازات و ... می‌شود. همچنین برای جست و جو در منابع مکتوب و یا دیجیتالی، تهیه کلیدواژه‌های مرتبط با موضوع، ضرورت دارد. در این مقاله، تعدادی کلیدواژه مرتبط با حوزه حدیثی هویزه به‌عنوان نمونه معرفی شد.

پیشنهاد‌های پژوهشی

۱. الگوی پیشرفت در حوزه حدیثی هویزه
۲. بسترهای رشد حدیث در هویزه
۳. نقش حکومت مشعشعیان در حرکت علمی - حدیثی هویزه

منابع

۱. الاجازة الكبيرة، سيد عبدالله موسوی جزایری تستری، تحقیق محمد سماوی، قم، مرعشی، اول، ۱۴۰۹ق.
۲. اطلس شیعه، رسول جعفریان، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، اول، ۱۳۸۷ش.
۳. اعیان الشیعة، سيد محسن امین، بیروت، دار التّعارف، ۱۴۰۶ق.
۴. افضل التّواریخ، غلام حسین افضل الملک، تصحیح منصوره آتّحادیه و سیروس سعدوندین، تهران، نشر تاریخ ایران، اول، ۱۳۶۱ش.
۵. امل الآمل، شیخ حرّ عاملی، نجف، مکتبة الاندلس، ۱۳۸۵ق.
۶. الانوار النعمانية، سيد نعمت الله جزایری، بیروت، دار القاری، اول، ۱۴۲۹ق.
۷. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، دار احیاء التّراث العربی، دوم، ۱۴۰۳ق.
۸. تاریخ حبیب السیر، غیاث الدّین بن همام الدّین خواند میر، تهران، ختّام، چهارم، ۱۳۸۰ش.
۹. تذکرة شوشتر، سيد عبدالله جزایری، تحقیق محمد مهدی شرف الدّین، نشر معتبر، اول، ۱۳۸۴ش.
۱۰. تشیّع و تصوّف تا آغاز سده دوازدهم، کامل مصطفی الشّیبی، ترجمه علی رضا ذکاوتی قراگزلو، تهران، انتشارات امیرکبیر، دوم، ۱۳۷۴ش.
۱۱. تکملة امل الآمل، سيد حسن صدر، قم، مرعشی، ۱۴۰۶ق.
۱۲. الذّخيرة فی العقبی ' فی مودة ذوی القربی'، سيد شبر بن محمد بن ثوان الحویزی المشعشی، تحقیق سيد مهدی رجایی، قم، مرعشی، اول، ۱۴۳۰ق.
۱۳. الذّریعة الی تصانیف الشّیعة، آقا بزرگ تهرانی، قم و تهران، اسماعیلیان و اسلامیه، ۱۴۰۸ق.
۱۴. روضة الصّفویة، میرزا بیگ جنابدی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، اول، ۱۳۷۸ش.
۱۵. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، عبدالله افندی اصفهانی، تحقیق سيد احمد حسینی، قم، مرعشی، ۱۴۰۳ق.
۱۶. ریاض الفردوس خانی، محمد میرک بن مسعود حسینی منشی، تصحیح ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، اول، ۱۳۸۵ش.
۱۷. فرهنگ معین، محمد معین، تهران، امیرکبیر، هشتم، ۱۳۷۱ش.
۱۸. فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، علی صدراپی خویی، قم، دار الحدیث، اول، ۱۳۸۴ش.
۱۹. مجالس المؤمنین، قاضی نور الله شوشتری، تهران، اسلامیه، ۱۳۵۴ش.
۲۰. مستدرکات اعیان الشّیعة، سيد حسن امین، بیروت، دار التّعارف، ۱۴۰۸ق.

۲۱. مشعشعیان ماهیت فکری - اجتماعی و فرایند تحولات تاریخی، محمد علی رنجبر، تهران، نشر آگه، اول، ۱۳۸۲ش.
۲۲. معجم البلدان، یاقوت بن عبدالله حموی، تحقیق فرید عبد العزیز جندی، بیروت، دار الکتب العلمیه، اول، ۱۴۱۰ق.
۲۳. معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع، عبدالله بن عبد العزیز بکری اندلسی، بیروت، عالم الکتب، سوم، ۱۴۰۳ق.
۲۴. موسوعه طبقات الفقهاء، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۸ق.
۲۵. نابعه فقه و حدیث سید نعمت الله جزایری، سید محمد جزایری، قم، مجمع الفکر الاسلامی، دوم، ۱۴۱۸ق.
۲۶. تاریخ مشعشعیان، سید علی خان بن سید عبدالله بن سید علی خان مشعشعی، نسخه خطی کتابخانه سپهسالار، ش ۱۵۱۳.
۲۷. کلام المهدی، سید محمد بن فلاح مشعشعی، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۰۲۲۲.
۲۸. مقاله اقدامات فرهنگی سید مطلب مشعشعی، عبد النبی قیّم، مجله تاریخ اسلام، ش ۱۹، ۱۳۸۳ش.
۲۹. مقاله تأثیر ادعای مهدویت در ایجاد دولت مشعشعیان، مختار اصلانی، مجله مشرق موعود، ش ۳، ۱۳۸۶ش.
۳۰. مقاله خوزستان و عربستان، سید محمد محیط طباطبایی، مجله گوهر، ش ۲، ۱۳۵۱ش.
۳۱. مقاله رهبری مشعشعیان آغاز و فرجام فعالیت‌های سید محمد بن فلاح، محمد علی رنجبر، مجله تاریخ اسلام، ش ۴، ۱۳۷۹ش.
۳۲. مقاله مباحث تاریخی خاندان مشعشعی یا ذیل تاریخ مشعشعیان، جهانگیر قائم مقامی، مجله یادگار، ش ۱۹، ۱۳۲۵ش.
۳۳. مقاله مشعشعیان، مرتضی مدرّسی چهاردهی، مجله بررسی‌های تاریخی، ش ۷۴، ۱۳۵۶ش.
۳۴. مقاله نهضت مشعشعی و گذاری بر کلام المهدی، علی‌رضا ذکاوتی، مجله معارف، ش ۳۷، ۱۳۷۵ش.